

"לֹא תִסְגֵּיר עֶבֶד [...] עִמָּךְ יֵשֵׁב בְּקִרְבְּךָ"; אֵרֶץ יִשְׂרָאֵל - מִקְלַט מֵעֲבוּדָה זֹרָה

בת-שבע סייקס קולט

איסור הסגרת עבד אל אדוניו מעורר שאלות במדרשים, בפרשנים ובפוסקים באשר למעמד עובדי עבודה זרה ולאחריותם של היהודים כלפי הגויים הבורחים מאדוניהם או מהעבודה הזרה עצמה. האם ארץ ישראל היא מעין עיר מקלט לגויים מפני העבודה הזרה?

רבות נכתב על קדושתה של ארץ ישראל, על איכויותיה, משמעויותיה והשלכותיה. מאז ומעולם חיו בארץ ישראל עמים נוספים, ועם ישראל נדרש להתמודד עם נוכחותם ועם האתגר שהציב המפגש עימם. במאמר זה אבקש לבחון את איסור 'לא תסגיר עבד' על פרשנותיו כחלון שדרכו אפשר להשקיף על היחסים המורכבים שבין ארץ ישראל, עם ישראל ואומות העולם.

במדרשים ובפרשני התורה עולות פרשנויות מגוונות לפסוק "לא תסגיר עבד אֶל אֲדֹנָיו אֲשֶׁר יִנְצַל אֵלָיֶךָ מֵעַם אֲדֹנָיו. עִמָּךְ יֵשֵׁב בְּקִרְבְּךָ בְּמָקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר בְּאַחַד שְׁעָרֶיךָ בְּטוֹב לוֹ לֹא תוֹנְנוּ" (דברים כג, טז-יז).¹ נראה כי הפסוק מעלה כמה שאלות:

1. מיהו האדון - גוי או יהודי? שאלה זו משליכה גם על זהותו של העבד: האם הוא עבד כנעני של יהודי, שיש לו מעמד הלכתי מסוים,² או עבד של גוי?
2. מהיכן ולהיכן הוא בורח - בתוך ארץ ישראל? מחו"ל לארץ ישראל? בחו"ל?
3. האם העבד שברח ולא יוסגר יצא לחופשי או יישאר עבד?

השאלה המרכזית שממנה מסתעפות השאלות הללו היא שאלת תכלית האיסור. אצביע על שלוש מטרות אפשריות:

1 הפסוק מדבר על עבד כנעני. על כן הפסוק מציין במפורש שישב עימנו, בקרבנו, אף שאין הוא אזרח בארץ.
2 עבד כנעני, בין שהוא עבדו של ישראל הגר בארץ ובין שהוא עבדו של ישראל הגר בחו"ל, מקבל מעמד של חצי יהודי ומחויב במצוות באופן חלקי כמו אישה.

עַז דְּבוּרָה • לֹא תִסְגֵּיר עֶבֶד

1. תפיסה מוסרית אוניברסלית, כמו הצייויים על ההתייחסות המוסרית לגר תושב;³
2. הרחקתו של עבד כנעני, שהוא כבר מעין יהודי, מעבודה זרה;
3. הרחקתו של עבד גוי מהעבודה הזרה שעובד אדוניו הגוי, כך שיוכל לחיות בארץ ישראל כגר תושב.

המדרשים עומדים על היחס שבין איסור זה, המאפשר ישיבה של עבד שאינו עברי, לפסוק מספר שמות המדבר באיסור לאפשר את ישיבת שבעת העממים בארץ:⁴ על בסיס הקשר הזה מתמודדת פרשנות איסור ההסגרה לא רק עם שאלות על עבדות ואדנות אלא עם שאלות של יחסי עם ישראל בארץ ישראל עם עבודה זרה, בין שמדובר בעבד ממש ובין שמדובר בגוי סתם.

הפסוקים הנדונים כאן מופיעים בפרשת כי תצא בתוך רצף מצוות בנושאים מגוונים לאחר האיסור שיבוא ממזר או מואבי בקהל ה' והצייויים על טמא בטומאת קרי לצאת אל מחוץ למחנה בעת מלחמה. אפשר לקרוא את הפרק כאוסף אקראי של מצוות אשר אין ביניהן קשר תוכני. בקריאה כזאת נראה כי הפסוק עוסק בעבד אשר ניצל מאדוניו, לכאורה בין שהאדון מישראל ובין שהוא עכו"ם, ומלמד שאסור להחזירו לאדוניו, אסור להונות אותו ויש לאפשר לו לחיות בארץ.

ואולם אפשר לקרוא את הפרק גם מתוך הנחה כי קיים קשר בין הפסוקים והצייויים השונים, וכולם מבטאים שמירה על ייחוס וטהרה של עם ישראל בדרך זו או אחרת. באופן זה הפסוקים עשויים להתפרש אחרת. ייתכן שכיוון זה הוא הבסיס שעליו עמדו מדרשי התנאים ובעקבותיהם פרשני התורה המפרשים את הפסוק כאיסור על החזרת העבד למרחב של עבודה זרה לאחר שברח. קריאה זו אומנם מתרחקת מהפשט של הפסוק כשלעצמו, אך מתבקשת אם מניחים שאין זו רשימה אקראית של מצוות אלא יחידה ספרותית קוהרנטית הסובבת סביב נושא אחד. הספרי, מדרש ההלכה לדברים מבית מדרשו של רבי עקיבא, רואה בפסוק איסור לפגוע במעמדו של עבד כנעני של ישראל בארץ: "לא תסגיר עבד אל אדניו, מיכן אמרו המוכר עבדו לגוים או לחוצה לארץ יצא בן חורים. 'אשר ינצל אליך מעם אדוניו, לרבות גר תושב [...] דבר אחר: 'לא תסגיר עבד אל אדניו, בגוי שנצל מעבודה זרה הכתוב מדבר" (ספרי דברים, כי תצא רנט).

לפי החלק הראשון במדרש זה, הפסוק אוסר מכירת עבד של ישראל לעכו"ם.⁵ פירוש זה אינו מתיישב בקלות עם פשט הכתוב, המדבר על הסגרה ולא על מכירה. ובכל זאת הוא קרוב לנושא הפסוק שכן הוא מדבר בעבד ממש. לעומת זאת הפירוש החלופי המופיע בסוף הדרשה מפרש כי האיסור שבפסוק חל על הצלתו של גוי מעבודה זרה בלי להגביל זאת לעבד דווקא.

3 גר תושב הוא לא-יהודי המתגורר בארץ ומקבל עליו את שבע מצוות בני נח ואת שלטונם של ישראל בארץ. על פי התורה, מותר לגר זה לגור בארץ, ועם ישראל מצווה לשמור על חייו.
4 שמות כג, לג.
5 הלכה זו מופיעה גם במשנה: "המוכר עבדו לגוי או לחוצה לארץ, יצא בן חורין" (משנה, גיטין ד, ו).

עוֹ דְבוּרָה • לֹא תִסְגִּיר עֶבֶד

הדרשה שמדובר בגוי שניצל מעבודה זרה מופיעה גם במדרש תנאים לדברים, מדרש ההלכה מבית מדרשו של ר' ישמעאל.

"לא תסגיר עבד אל אדניו" למה נאמר? לפי שהוא אומר (שמות כג, לג) "לא ישבו בארץ פן יחטיאו אתך לך", או אפלו קבלו עליהם שלא לעבוד עבודה זרה? תלמוד לומר: "לא תסגיר עבד אל אדניו" - בגוי שניצל מעבודה זרה שלו הכתוב מדבר. אתה אומר לכך בא, או "לא תסגיר עבד אל אדניו" כמשמעו? תלמוד לומר "אשר ינצל אליך מעם אדניו" אמרת. וכי אפשר לו להנצל מרבו? הא מה תלמוד לומר "לא תסגיר עבד אל אדניו" **בגוי שניצל מעבודה זרה הכתוב מדבר**, וה"א (משלי ו, ה) "הנצל כצבי מפח וכצפור מיד יקוש" ואומר (ישעיהו לא, ה) "כצפרים עפות כן יגן ה' צבאות על ירושלם". מה תקנתו? "עמך ישב בקרבך". קשיא ליה לר' יאשיה האיי "מעם אדניו" - "מעם אלהיו" מיבעי ליה. אלא אמר ר' יאשיה: בעבד שמכרו רבו מחוצה לארץ לארץ הכתוב מדבר. קשיא ליה לר' אחי ביר' יאשיה האיי "אשר ינצל אליך" - האיי "אשר ינצל מעמך" מיבעי ליה. אלא אמר ר' אחי ביר' יאשיה: בעבד שברח מחוצה לארץ לארץ הכתוב מדבר. דבר אחר: "לא תסגיר עבד אל אדניו" בעבד שמכרו רבו לגוים או לחוצה לארץ שיצא לחירות: "אשר ינצל אליך מעם אדניו" - לרבות גר תושב (מדרש תנאים [הופמן], מכילתא דברים כ).

המדרש מתחיל בבחינת היחס בין פסוקי האיסור 'לא תסגיר' בספר דברים לפסוק מספר שמות האוסר על שבעת העממים לשבת בארץ: "לא יִשְׁבוּ בְּאֶרֶץ פֶּן יִחְטִיאוּ אֶתְךָ לִי כִי תַעֲבֹד אֶת אֱלֹהֵיהֶם כִּי יִהְיֶה לְךָ לְמוֹקֵשׁ" (שמות כג, לג). מפסוק זה משתמע שאסור לכל גוי לחיות בארץ, לכאורה גם אם הוא מעוניין להפסיק לעבוד עבודה זרה. האיסור 'לא תסגיר' בא להגביל את 'לא ישבו בארץ' וללמד שאם גוי בורח מעבודה זרה ורוצה לקיים שבע מצוות בני נח, אסור להסגירו והוא הופך לגר תושב.

על דרשה זו מקשה ר' יאשיה שאם זו משמעות הפסוק, צריך היה לכתוב 'מעם אלהיו', ולא 'מעם אדניו', כי הבריחה לפי פירוש זה, היא מן העבודה הזרה ולא מעבודות אצל אדון; ומתוך ר' יאשיה: "בעבד שמכרו רבו מחוצה לארץ לארץ הכתוב מדבר". נוסח זה אינו מובן בהקשרו. על פי ציטוטה של ברייתא זו בגמרא שתובא להלן, נראה שמסתבר שהגרסה כאן צריכה להיות 'בעבד שמכרו רבו לחוצה לארץ הכתוב מדבר', כלומר כדרשת הספרי וכמשנה⁶. על כך מקשה ר' אחי בר' יאשיה, שאילו זו הייתה משמעות הפסוק, צריך היה לכתוב 'אשר ינצל מעימך', ולא 'אשר ינצל אליך', כלשון הפסוק, ומתוך שעבד שברח מאדוניו שבחו"ל והגיע לארץ, אותו אוסרת התורה להסגיר, והיא מצווה לאפשר לו לחיות בארץ ולא להונתו.

סוגיית הגמרא מצטטת את הדרשה הזו ממדרש התנאים כדי להסביר את שיטתו של רבי אמי שפוסק כר' אחי ברבי יאשיה:

עַז דְּבוּרָה • לֹא תִסְגִּיר עֶבֶד

ההוא עבדא דערק מחוצה לארץ לארץ, אזל מריה אבתריה, אתא לקמיה דרבי אמי. אמר ליה: נכתוב לך שטרא אדמיה וכתוב ליה גיטא דחירותא, ואי לא מפקנא ליה מינך, מדרבי אחי ברבי יאשיה דתניא (שמות כג, לג): "לא ישבו בארץ פן יחטיאו אותך לי" וגו'. יכול בעובד כוכבים שקיבל עליו שלא לעבוד עבודת כוכבים הכתוב מדבר? תלמוד לומר (דברים כג, טז) "לא תסגיר עבד אל אדוניו אשר ינצל אליך מעם אדוניו". מאי תקנתו? "עמך ישב בקרבך" וגו'. וקשיא ליה לר' יאשיה האי "מעם אדוניו", "מעם אביו" מיבעי ליה, אלא אמר רבי יאשיה: במוכר עבדו לחוצה לארץ הכתוב מדבר. וקשיא ליה לרבי אחי ברבי יאשיה האי "אשר ינצל אליך", "אשר ינצל מעמך" מיבעי ליה. אלא אמר רבי אחי בר' יאשיה: דבעבד שברח מחו"ל לארץ הכתוב מדבר (בבלי, גיטין מה ע"א).

הסוגיה פותחת בסיפור שבו רבי אמי יישם את שיטתו של ר' אחי ברבי יאשיה ואף מעבר לכך: רבי אמי פסק שהאדון שעבדו ברח ממנו מחוצה לארץ צריך לתת לעבדו גט שחרור או שבית הדין יפקיעו את זיקת האדון אליו. רבי אמי פסק כך על בסיס הפסוק 'לא תסגיר עבד אל אדוניו'. נראה כי דרשתו של ר' אחא ברבי יאשיה באה רק כהסבר האיסור; ועל כן פרשנותו של רבי אמי הלכה למעשה - לכתוב את שטר דמיו של העבד ואז יידרש לשחרר את העבד, ואם לא, יפקיעו ממנו את עבדו - איננה מובנת מאליה. נראה שרבי אמי סובר כי על בסיס הפרשנות של ר' אחי ברבי יאשיה, יכול בית הדין להפקיע את הזיקה הקיימת בין העבד לאדונו, אם האדון לא נכנע ללחץ לתת גט שחרור. יש מן החידוש באמירה זו של רבי, שכן האיסור להסגיר אינו מוביל ישירות לרשות להפקיע. מהי המשמעות של הפקעה מסוג זה?⁷ סביב הקושי הזה נחלקים הראשונים.

קודם שאביא את דבריהם אציין כי כאמור, הספרי פירש שהאיסור 'לא תסגיר' מלמד את ההלכה המופיעה במשנה "המוכר עבדו לגוי או לחוצה לארץ, יצא בן חורין" (משנה, גיטין ד, ו). נראה שגם הספרי וגם המשנה מניחים שישנן נסיבות שבהן עבד משתחרר ממילא בעקבות פעולה מסוימת של האדון, גם ללא גט שחרור. לעומת זאת הסוגיה על משנה זו מצטטת ברייתא שלפיה אותו עבד שאדוניו מכרו לעכו"ם יוצא לחירות, אך בכל זאת זקוק לגט מאדונו הראשון.⁸ נראה שכבר ברובד התנאי קיים מתח באשר לשאלה אם אפשר להפקיע עבד ללא גט שחרור מאדוניו.

הר"ן, הרשב"א והריטב"א מפרשים שהאיסור 'לא תסגיר' אוסר להוציא מהארץ עבד שברח אליה מחוץ לארץ, בהתאם לפשט הסוגיה במעשה של רבי אמי. עם זאת, לגבי דבריו של רבי אמי בדבר הפקעת זיקת האדון לעבד ללא גט, פרשנותם מצמצמת את פשט הסוגיה. בלשון

7 אמירתו של שמואל: "המפקיר עבדו יצא לחירות ואינו צריך גט שחרור", המובאת שם (בבלי, גיטין לח ע"א), משקפת תפיסה שאפשר לנתק את הזיקה שבין עבד לאדוניו ללא גט שחרור, על בסיס הצד הממוני של הקשר. ייתכן שבאותו אופן בית הדין יכול להפקיע את הזיקה ללא גט בנסיבות מסוימות.

8 שם, מג ע"ב.

עַז דְּבוּרָה • לֹא תִסְגֵּיר עֶבֶד

הרשב"א: "לאו לגמרי קאמר דמפקע ליה, דלא אמרו אלא שאין מוסרין אותו לרבו להוציאו הא בארץ משתעבד בו או מוכרו לאחרים, אלא מפקענא ליה, דכל שאין אתה עולה כאן לא תשתעבד בו, ונמצא שאין לך לא דמיו ולא עבודתו" (חידושי הרשב"א, גיטין מה ע"א).

לפי שיטה זו, ההפקעה המדוברת בסוגיה היא רק למעשה ידיו של העבד, ואילו את הזיקה שבין האדון לעבד אין מפקיעים. אם העבד אינו מקבל גט שחרור, מעמדו כעבד נותר בעינו. דבריו של רבי אמי מבטאים את מגמתם של בית הדין לתמרץ את האדון לתת גט, ואם האדון עושה זאת, יישאר העבד בארץ שכן החזרתו לחוצה לארץ היא עבירה על האיסור 'לא תסגיר'. לעומת זאת אם האדון רוצה לבוא לארץ, הוא רשאי לשעבדו כאן. הריטב"א מסביר מדוע הגמרא משתמשת בלשון הפקעה אף שבפועל הכוונה איננה להפקעה ממש: "אלא לומר דלא יהיה ליה רשותא להוציאו מן הארץ, וקרי הפקעא משום דאיהו לא יתעכב בארץ כדי שישתעבד בעבדו, וגם למכרו שם לא ימצא למי למוכרו אלא בחצי דמיו או בפחות כיון דידעי דאיהו לא מצי להוציאו, אבל למוכרו בארץ או להשתעבד בו שם רשאי, וכדפרישית" (חידושי הריטב"א, גיטין מה ע"א).

כלומר, הקביעה שהעבד חייב להישאר בארץ ישראל דומה להפקעה בכך שהשארות בארץ מפקיעה את יכולתו של האדון לשעבד את העבד בחוץ לארץ ולמכרו בשוויו הקודם, אך לאמיתו של דבר אין זו הפקעה. לעומת פרשנות זו, אשר פותרת את קושיית ההפקעה אך מותחת את פשט הסוגיה, הרמב"ם פוסק על פי פשט הסוגיה: "עבד שברח מחוצה לארץ לארץ אין מחזירין לו לעבדות, ועליו נאמר 'לא תסגיר עבד אל אדוניו', ואומר לרבו שיכתוב לו גט שחרור ויכתוב לו שטר חוב בדמיו עד שתשיג ידו ויתן לו. ואם לא רצה האדון לשחררו, מפקיעין בית דין שעבודו מעליו וילך לו" (משנה תורה, הלכות עבדים ח, ז). לפי הרמב"ם, להלכה מנסים לתת לאדון דמים ולשכנע אותו לתת גט שחרור לעבד, ואם הוא לא נענה לשכנוע, מפקיעים את עבודתו של העבד הפקעה כפשוטה, והעבד יוצא לחופשי.⁹

הר"ן על הרי"ף בסוגייתנו מקשה על פסיקה זו של הרמב"ם וכותב שאף על פי שנראה כי הרמב"ם פוסק כפשט הסוגיה, קריאה זהירה בדבריו של רבי אמי תגלה כי אין זה פשט דבריו. רבי אמי מנסה לשכנע את האדון לתת גט שחרור על ידי נתינת דמיו של העבד, ומכאן לומד הר"ן שאפילו כפיית גט שחרור אין כאן, ולא כל שכן הפקעה ממש. כל דבריו של רבי אמי אינם באים אלא לשם הפעלת לחץ על האדון לשחרר את העבד מרצונו.¹⁰

9 מעניין לברר את שיטת הרמב"ם, מכיוון שבמחלוקת שמואל ור' יוחנן אם עבד שהפקירו אדוניו צריך גט שחרור או לא, הרמב"ם פוסק כר' יוחנן, שצריך גט שחרור. כלומר, כדי לשחרר את הממד האיסורי של העבד לא מספיק לנתק את הממד הממוני כמו שעושים בהפקרתו. לעומת זאת כאן נראה שהרמב"ם פוסק שיש זמנים שבהם בית הדין יכול להפקיע את העבד מאדוניו, כנראה על ידי המנגנון של 'הפקר בית דין הפקר', ולשחררו ממש.

10 דיון זה מזכיר דיון בבבלי במסכת סוכה לד ע"ב, שבו הגמרא מספרת שבשעה שמכרו הדסים ביוקר איים שמואל על המוכרים שיפסוק כדעה המקילה ביחס להדס ובכך ימתן את המחירים. גם שם הראשונים דנים בשאלה אם שמואל אמר את דבריו כאיום שאינו בר מימוש או כאיום ממש. בשני המקרים האיום בא לשם קיום מצווה, והשאלה היא אם הוא כלי רטורי או שמאחוריו עומדת אפשרות ממשית שעדיף להימנע ממנה.

עַז דְּבוּרָה • לֹא תִסְגֵּיר עֶבֶד

המאירי מציע פרשנות שמהווה מעין עמדת ביניים בין ראשוני ספרד לרמב"ם:

עבד שברח מחוצה לארץ לארץ לא יצא לחירות בכך, אלא אם רצה האדון שיהא עומד שם ויהא עובדו לשם כמה שירצה מוטב. ואם לאו, ימכרהו למי שדר לשם. ואם אינו רוצה, כופין את העבד לכתוב שטר על דמיו. וכופין אותו לכתוב גט שחרור, ואם אינו רוצה לשחררו או שרצה להוציאו אחר התראתנו, קונסין אותו ומפקיעין את שעבודו מעליו בלא כלום, וכמו שאמרו כאן, ואי לא מפקענא לך מדר' יאשיה. ולעולם אין כופין את העבד לחזור אחריו. ועל זו אמרה תורה "לא תסגיר עבד אל אדניו". הא אם הוא בארץ ישראל וברח ממנו, או שהיה בחוצה לארץ אלא שלא ברח בארץ אלא באיזה מקום שבחוצה לארץ, מסגירין אותו לבעליו (בית הבחירה, גיטין מה ע"א).

לדברי המאירי, ההפקעה שאליה מתייחס רבי אמי היא ביטוי לאיסור הוצאת העבד מארץ ישראל, כפי שפירשו ראשוני ספרד. עם זאת מדובר בפרוצדורה של שלבים אחדים שבסופם אכן יש אפשרות להפקעה ממש. לכתחילה יכול האדון לשעבד את עבדו בארץ ישראל או למוכרו לאדון חדש בארץ. אם האדון מסרב לעשות כן, כופין את העבד לכתוב שטר על דמי עצמו וכופין את האדון לתת גט שחרור. אם האדון עדיין מסרב לתת גט, קונסים אותו ומפקיעים ממנו את עבדו. המאירי מדגיש שמשמעות האיסור 'לא תסגיר' היא שלעולם אין כופין את העבד לחזור לחוץ לארץ עם אדוניו. ואולם אם מדובר בעבד שברח מהארץ לחוץ לארץ או ממקום אחד למשנהו בחוץ לארץ, אין איסור להסגירו.¹¹

לסיכום, נסקרו כאן אופנים שונים של פירוש האיסור 'לא תסגיר עבד אל אדוניו' על פי מדרשי ההלכה, הגמרא, פרשנות התורה ופרשנות הסוגיה. חלקיהם השונים של פסוקי האיסור בספר דברים מעלים מגוון שאלות, והתשובות עליהן מובילות לכמה כיוונים בדבר משמעותו של האיסור: לעומת הפרשנויות המתייחסות לכל עבד כנעני כפשוטו הבורח מאדוניו שאין להסגירו חזרה לבעליו, יש המפרשים את הפסוק באופן מצומצם יותר, כמתייחס לעבד גוי הבורח מאדון עובד כוכבים בחוץ לארץ. במקרה זה, לפי אותם מפרשים, אסור להסגירו וחובה לאפשר לאותו גוי להישאר בארץ ישראל. מטבע המציאות שבה העבדים היו גויים או שהיו במעמד הביניים של עבד כנעני, שאלת האיסור מעלה גם שאלות הקשורות למעמדם של עובדי עבודה זרה ולאחריותם של היהודים כלפי הגויים שבורחים - אם מאדוניהם ואם מהעבודה הזרה עצמה. נראה שעל פי פרשנויות מסוימות ארץ ישראל היא מעין עיר מקלט לעובדי עבודה זרה מפני העבודה הזרה; ואם הם נפלטים אליה, אסור לדחות אותם. לפי תפיסה זו, ארץ ישראל היא מרחב נטול עבודה זרה. מכיוון שהיא נחשבת מוקד של עבודת ה', הצד החיובי שבנוכחות במקום כזה גובר על הזיקה הקיימת בין האדון שבחוץ לארץ לעבדו.

11 דברי רבנו בחיי דומים לדברי המאירי אך ללא שלב ההפקעה: "לא תסגיר עבד אל אדוניו" - האדון הזה איננו ישראל, ועבד זה ברח מחוצה לארץ לארץ, ואסור להסגירו לידי אדוניו שבחוצה לארץ, וזה משום חבת הארץ, וכופין את רבו לכתוב לו גט שחרור ולהתירו בישראל ויכתוב לו העבד שטר על דמיו" (רבנו בחיי לדברים כג, טז). הבדל נוסף בין השניים: לפי רבנו בחיי, דין זה מתייחס לעבד שברח מאדון גוי, ואילו מהמאירי משתמע כי איסור ההסגרה חל גם על עבד שברח מאדון יהודי בחו"ל.